

Den nordiske tilliten

Tilliten i Norge og Norden er høy sammenlignet med tilliten i resten av Europa og verden. I dette notatet forsøker vi å forklare hvorfor det er slik. Betydningen av sterke stater - dvs. rettsstater eller det vi kaller liberale demokratier med effektive institusjoner – står sentralt. I tillegg vektlegges Nordens historiske egenart, en fri økonomi, velstand og et høyt utdanningsnivå som viktige årsaker til de høye tillitsnivåene. Velferdsstaten og sosial, kulturell og økonomisk likhet anses også som viktige for tillit, men kanskje er velferdsstaten en funksjon av fri økonomi og høy tillit, heller enn omvendt. Vi ser også på ulike hypoteser om hva som truer det høye tillitsnivået i de nordiske landene. Når man måler tillit lokalt, ser man enkelte utfordringer.

Hva er tillit?

Tillit er tiltro til at andre mennesker skal handle riktig, dvs. positive forventninger til andres adferd. Det anses som helt grunnleggende for at sosial samhandling eller et samfunn overhodet skal fungere. Å vise tillit innebærer samtidig risiko for å bli lurt eller forledet.

Et vanlig tegn på tillit er at vi tør å overlate noe som er viktig for oss, til andre, og at vi tar relativt få forholdsregler i vår omgang med andre mennesker eller med institusjoner. For eksempel inkluderes ikke alle detaljer når vi skriver kontrakter. Tillit reduserer derfor transaksjonskostnadene, dvs. kostnadene ved å samhandle, og gjør samhandlingen mer effektiv.

Tillit er et sammensatt begrep, som kan ha ulike betydninger i forskjellige sammenhenger. Det er viktig å skille mellom ulike typer tillit og hvilken form for tillit vi snakker om. Det kan for eksempel være høy tillit innad i grupper, som f.eks. i familien, samtidig som tilliten til ukjente eller viktige samfunnsinstitusjoner er lav.

I politisk eller samfunnsmessig sammenheng er det den generelle tilliten, eller det som kalles generalisert tillit, som er av størst interesse. Det dreier seg om hvorvidt man har tillit til folk i sin alminnelighet, det vil si fremmede mennesker som man samhandler med i et samfunn. Dag Wollebæk og Signe Bock Seggaard, forskere ved Institutt for samfunnsforskning, skiller generalisert tillit fra partikulær tillit.ⁱ Sistnevnte dreier seg om å ha tillit f.eks. innad i en vennegjeng eller i borettslaget eller nærmiljøet.

I tillegg deles tillitsbegrepet inn i sammenbindende og overskridende tillit. Sammenbindende tillit er tillit mellom mennesker som i en eller annen forstand er like, f.eks. med samme etnisitet, språk, religion eller ideologisk overbevisning. Overskridende tillit er tillit mellom mennesker som er ulike.

Dermed kan vi dele tillitsbegrepet inn i fire ulike former:ⁱⁱ

Figur 1		Partikulær	Generalisert
		<i>... styrker forutsetningene for samarbeid med kjente andre som ...</i>	<i>... styrker forutsetningene for samarbeid med fremmede som ...</i>
Sammenbindende	<i>... man deler viktige kjennetegn med</i>	Eksempel: "Jeg stoler på familien min."	Eksempel: "Jeg stoler på andre medlemmer av trossamfunnet mitt."
Overskridende	<i>... skiller seg fra en selv på vesentlige kjennetegn</i>	Eksempel: "Jeg stoler på en nabo som (i motsetning til meg) er flyktning fra Irak."	Eksempel: "Jeg stoler på mennesker i sin alminnelighet."

ⁱⁱⁱ

Den sammenbindende og partikulære tilliten er tillit som knytter små homogene grupper sammen. Når den sammenbindende tilliten er generalisert, vil en liten gruppe med samme kjennetegn også ha tillit til lignende grupper andre steder i verden. Partikulær overskridende tillit er tillit til de en kjenner, selv om disse på sentrale områder er annerledes enn en selv. Dette kan for eksempel være en form for lokal tillit i et borettslag eller på en arbeidsplass med relativt stort mangfold. Den generaliserte og overskridende tilliten dreier seg om å stole på folk i sin alminnelighet – altså tillit til

fremmede. Det er særlig denne formen for tillit som henger sammen med tillit til samfunnets institusjoner.

Institusjonell og generalisert tillit

I politisk og samfunnsmessig sammenheng er tillit til institusjoner avgjørende for den generelle tilliten. Årsaksvirkningen går begge veier. Hvis man har høy tillit til folk i sin alminnelighet (dvs. generalisert tillit), vil man også lettere ha tillit til de menneskene som forvalter og håndhever institusjonenes oppgaver. Samtidig vil velfungerende institusjoner som man har høy tillit til (dvs. institusjonell tillit), gi folk en form for trygghet og grunn til å vise mennesker i sin alminnelighet høy tillit.

Gode institusjoner har betydning for tilliten langs flere dimensjoner. Det avlaster folk fra å måtte ta forholdsregler. Den generelle tilliten, og dens tette forbindelse med en fungerende rettsstat og tillit til institusjoner, danner grunnlaget for det vi kan kalle viktige samfunnskontrakter, for eksempel markedet og velferdsstaten. Høy tillit gjør det enklere å få samfunnets arenaer for samarbeid til å fungere godt.

Den høye generaliserte tilliten ser en igjen i hvordan politikken er konsensus- eller kompromissorientert og i hvordan partene i arbeidslivet samarbeider. Men dette gjelder ikke bare politiske spørsmål. Også mye annen sosial samhandling er i Norden preget av høy overskridende og generalisert tillit. Økonomiske transaksjoner, samhandling mellom mennesker, i nabolag eller i frivillige organisasjoner, viser former for overskridende og generalisert tillit. Denne høye tilliten fremmes som nevnt av høy tillit til institusjonene. Derfor er velfungerende institusjoner og tilliten til dem så avgjørende for generalisert tillit.

Tillit til ulike institusjoner varierer en del i Norge. En viktig institusjon, med tanke på rettsikkerhet og dermed tillit, er politiet. Noen undersøkelser viser at 22. juli-terroren og den påfølgende Gjørve-rapporten førte til at tilliten til politiet fikk seg en knekk.^{iv} Likevel, og det vil kanskje overraske noen, har tilfredsheten med politiet økt de siste årene. I den siste Difi-rapporten, *Innbyggerundersøkelsen 2015*, vises det at befolkningens tilfredshet med politiet har økt mellom 2010 og 2015. På en skala fra 0-100 var den 58 i 2010, 60 i 2013 og hele 67 i 2015.^{vi}

Innbyggerundersøkelsen 2015 bekrefter variasjonen i tilfredshet og tillit til ulike norske institusjoner. For eksempel er Brannvesenet og folkebiblioteket institusjoner som får rundt 80 poeng, mens NAV og Utlendingsdirektoratet får om lag 55 poeng.^{vii}

Hvordan oppstår tillit?

En vanlig misforståelse er at tillit nærmest er noe man er forpliktet til å vise andre mennesker. Men det er man selvsagt ikke. Sosiologen Niklas Luhmann (1927-1998) var kritisk til en slik tolkning. "Etikken stillede ganske vist spørsmålet, om tillit var fornuftig, riktig og moralsk påbudt, men den kunne ikke besvare spørsmålet." Ifølge Luhmann er årsakene til tillit så sammensatte og situasjonsbestemte at det er utilstrekkelig å snakke om noen etiske bud om å vise tillit.^{viii} Tidligere professor i profesjonsetikk ved Høgskolen i Oslo, Harald Grimen (1955-2011), hadde det samme synet på tillit og etikk og var kritisk til teologen Knut E. Løgstrup, som var mer åpen for ideer om at tillit er moralsk godt og mistillit ondt. Dette begrunnet Grimen med at «Vi ikke er pliktig å stole på noen vi vet er upålitelige». Det er også ofte moralsk riktig å møte klanderverdig oppførsel med mistillit. Mistillit kan i noen sammenhenger være en forutsetning for tillit, og tillit kan gjøre kriminelle miljøer mer effektive.^{ix}

Tillit er derfor ikke en etisk forpliktelse. Det oppstår som følge av ulike faktorer.

Å vise tillit kan sies å være noe som er basert på grunnleggende holdninger vi har, men å vise tillit er også noe vi gjør – en handling. Noen ganger *må* vi vise tillit, for eksempel som små barn, eller så er andre valg tilnærmet umulige, som for eksempel når det gjelder tillit til viktige institusjoner som man ikke kan ha oversikt over eller kontrollere. Det klareste eksempelet her er i møte med helsevesenet, hvor vi som pasienter ofte bare «må» stole på helsevesenets vurderinger.

Tillit kan likevel også forklares som noe rasjonelt eller erfaringsbasert, som noe man viser fordi det er hensiktsmessig. For eksempel er ikke selvbetjente gårdsutsalg uttrykk for en naiv tillit. Tilliten er basert på at ordningen stort sett fungerer, selv om det er noe svinn. Samtidig kan vi også i betydelig grad *velge* å vise tillit til andre.

Spørsmålet om hvordan tillit oppstår, er sammensatt og varierer med tanke på hvilke former for tillit man snakker om. En sentral teori om tillit er at den fremmes gjennom likhet langs flere dimensjoner som f.eks. kultur, økonomi, etnisitet, kjønn osv. Likhet skaper gjenkjennelse, som igjen fremmer tillit. Man har lettere for å vise tillit dem som ligner en selv, jfr figur 1.^x

Også individualisme kan henge sammen med tillit. Dersom økt individualisme fører til lavere engasjement for sivilsamfunnet eller fellesskap generelt, kan det svekke tilliten. Men økt individualisme kan også være positivt for tillit: Individualisme henger ofte sammen med fravær av

autoritære strukturer. Mennesker som opplever at de er frie og selvstendige, kan ha større grunn til å vise andre tillit.

I et liberalt perspektiv, der man anser en sterk stat som sentralt for borgernes sikkerhet og frihet, er institusjoner viktige. Det kan også bidra til å forklare hvordan tillit oppstår og utvikles. Hvis vi vet at institusjoner som politiet, rettsvesenet, sentralbanken og mattilsynet er velfungerende institusjoner som sørger for gode tjenester og likebehandling, danner de et rammeverk som gjør det lettere for borgere å samarbeide og vise tillit til hverandre. Man kan ta færre forholdsregler og større risiko i samarbeid med andre, fordi det finnes gode institusjoner som støtter opp.

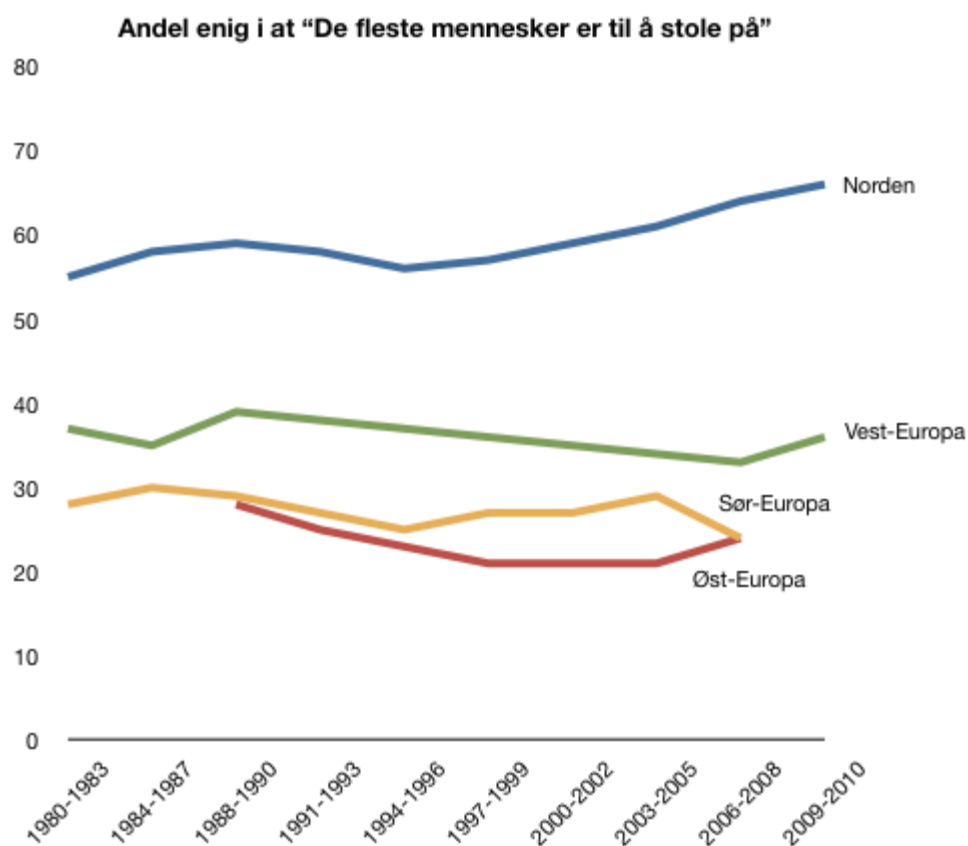
I en stat uten gode institusjoner og en fungerende rettsstat vil det være betydelig dårligere kår for generell tillit. Innbyggerne i et samfunn vil måtte ta mange flere forholdsregler og sikre seg mot risiko på egenhånd. Hvis man for eksempel ikke har, eller kan ha, tillit til at offentlige saksbehandlere i det offentlige opptre profesjonelt og ukorrupt, vil tilliten mellom naboer svekkes. Hvorfor fikk naboen byggetillatelse, og ikke jeg? Kan jeg stole på at politiet slår ned på medborgere som ikke respekterer min eiendom? Hvis man ikke har slik tillit til institusjoner, særlig de institusjonene som regulerer mellommenneskelig samhandling, vil den generelle tilliten svekkes.

Men fravær av en rettsstat tilsier ikke med nødvendighet fravær av alle typer tillit. Tillit kan være tilstede i alt fra stammesamfunn til mafiagrupper. Generalisert tillit kan likevel ikke utvikles eller ivaretas uten en fungerende rettsstat, der alle innbyggerne i et samfunn er like for loven.

Samtidig må sterke stater kombineres med velfungerende sivilsamfunn.^{xi} Sivilsamfunnet må være fritt og kritisk, samtidig som det til en viss grad slutter opp om og skaper tillit til staten.

Politikk og tillit

Et kjennetegn ved Norge og andre nordiske land er at nivået på den *overskridende* og *generaliserte* tilliten, den vi viser ukjente mennesker i sin alminnelighet, selv om de er ulike oss, er høyt.

Figuren over viser den generaliserte tilliten i Europa i perioden 1980-2010.^{xii} Det er ulike årsaker til at tilliten i Norden er høy, og faktorene henger sammen og vil vektlegges ulikt av forskjellige forskere. Hvordan faktorene vektlegges er også et ideologisk spørsmål. Men noen vanlige forklaringer er:

- Velfungerende rettsstat med likhet for loven.
- (Universell) velferdsstat
- Sterkt og uavhengig sivilsamfunn
- Høyt utdanningsnivå
- Økonomisk vekst og generell velstand
- Individualisme
- Opplevd følelse av fellesskap
- Små forskjeller langs flere dimensjoner
- Homogene og egalitære, små samfunn
- Lav grad av segregering

Grunnen til at den overskridende og generaliserte tilliten er av spesiell interesse er at den er viktig for det sosiale samholdet mellom grupper og individer i et land – det som på dansk blir kalt «sammenhengskraft». For eksempel er det mange land i Midtøsten som har høy sammenbindende partikulær tillit, uten at dette gjelder for generalisert og overskridende tillit.^{xiii} Skal et land unngå for mye politisk splittelse, eller utvikling av parallellsamfunn med gjensidig mistillit, er denne typen tillit avgjørende. De fire kategoriene tillit i figur 1 påvirker hverandre og er ikke gjensidig utelukkende, men det er først og fremst slik at land med overskridende og generalisert tillit også har høye verdier på de andre tillitskategoriene. I Norge og Sverige fører ikke sammenbindende tillit innad i grupper nødvendigvis til mistillit mot andre grupper eller storsamfunnet.^{xiv}

Siden tillit blir sett på som en sentral verdi, og årsakene til de høye tillitsnivåene i Norden er sammensatte og nyanserte, oppstår det ikke bare faglig uenighet om hva som kjennetegner tillit. Også ideologisk og politisk har man en diskusjon om tillitsbegrepet. Politiske forslag blir vurdert ut fra hvorvidt de kan øke eller redusere tilliten i samfunnet. Hvordan vil bevæpning av politiet prege tilliten? Hva med økte straffer, lavere skatt eller økt bruk av egenandeler? Hva med innvandringen og integreringen? Forskningen kan gi oss noen svar på dette, men ikke fullstendige eller entydige svar. Hvilke handlingsalternativer man velger, avhenger også av verdier, ideologi og av hvordan man veier ulike hensyn mot hverandre.

Videre i teksten vil vi ta for oss noen politiske debatter som berører tillitsbegrepet. Først ser vi på et overordnet nivå: Er tilliten i ferd med å forvitre? Deretter ser vi på noen politiske områder og tillitsdiskusjonen innenfor disse: velferdsstaten, markedsøkonomien, utdanning og innvandring.

Forvitrer tilliten?

Tillitsnivåene i nordiske land er, som vi har sett, høye sammenlignet med nivåene i resten av Europa. Hva de høye tillitsnivåene skyldes eller hva som kan påvirke dem negativt, er grunnlag for både faglig og politisk debatt.

I samfunnsdebatten blir det ofte hevdet at tilliten svekkes, eller at grunnlaget for tilliten forvitrer. Slike påstander kommer både fra enkelte konservative og venstreorienterte, men de skiller ofte lag når den påstått reduserte tilliten skal forklares.

Konservative vil legge vekt på at tilliten i de nordiske landene har lange historiske røtter og henger sammen med vår kultur, etnisk likhet, sterke tradisjoner og velutviklede sivilsamfunn. Dugnaden,

som fremmer tillit mellom mennesker, er et begrep som har røtter tilbake til 1100-tallet.^{xv} Konservative kritikere vil ofte oppfatte urbanisering, økt individualisme, flerkultur som følge av økt innvandring og globalisering som faktorer som svekker tilliten i samfunnet. Teorier om at det flerkulturelle samfunn, gjerne i kombinasjon med et svekket sivilsamfunn, markedsorientering og utvikling av juridisk fremfor sivil konfliktløsning, svekker tilliten, er kanskje mest kjent fra Robert D. Putnam og hans bok *Bowling alone*.^{xvi}

Venstreorienterte vil kunne hevde at "nyliberalismen", med sin individualisme, markedslogikk og økende økonomiske forskjeller, bryter ned tilliten mellom mennesker.

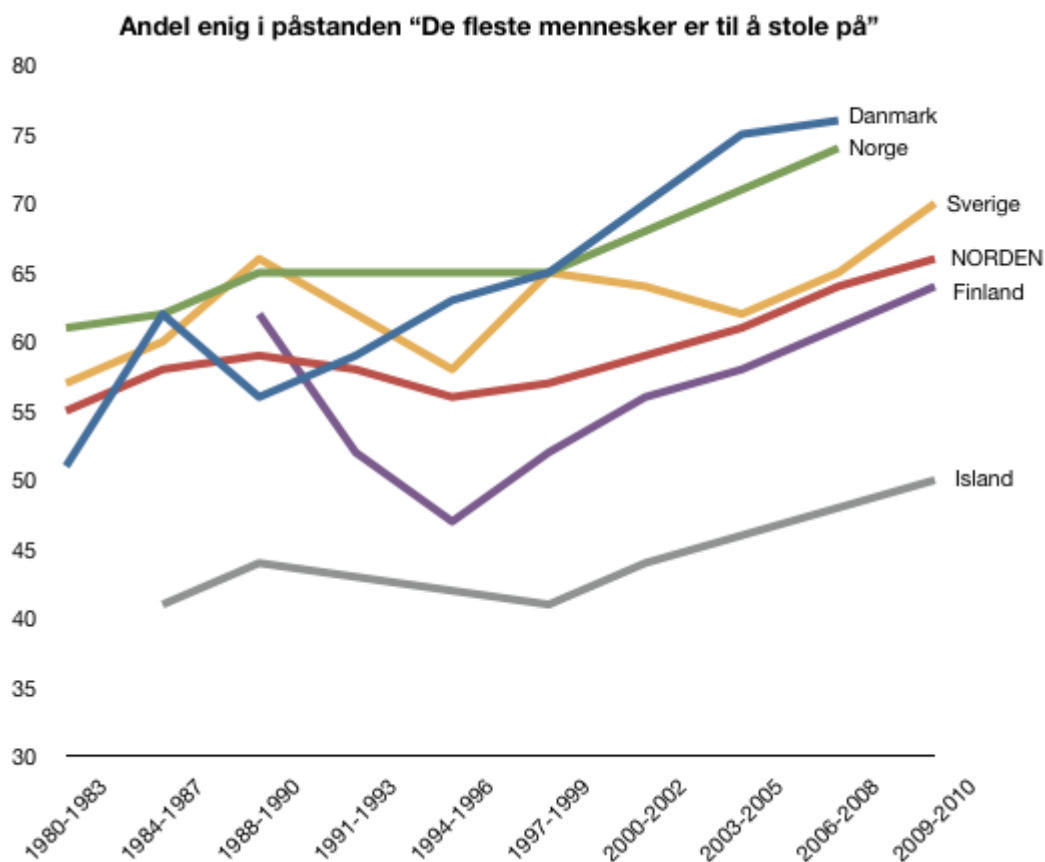
Liberale er gjerne mer positive til utviklingen, selv om de ser noen av de samme utfordringene. Steven Pinker hevder for eksempel at utviklingen i verden er preget av mye mindre vold, og knytter det til sivilisert konfliktløsning og utvikling av sterke institusjoner og tillit.^{xvii} En annen liberal tenker som har vært opptatt av betingelsene for tillit, er Francis Fukuyama. Han skriver om hvorfor sosial orden er viktig for det liberale demokratets fremtid. Det liberale demokratiet, individualismen og den verdinøytrale staten har enorm betydning for friheten til enkeltmennesker, men også en for sterk vektlegging av disse idealene kan være skadelige, særlig hvis de smitter over til å bli idealer i det sivile samfunn. Fukuyama skriver:

Vi vil gjerne bryte regler som er urettferdige, urimelige, irrelevante eller foreldede, og vi forsøker å oppnå med mulig personlig frihet. Men vi trenger også nye regler som kan skape nye former for samarbeid, og som kan gi oss følelsen av å være tilknyttet hverandre innenfor ulike fellesskap. Disse nye reglene vil alltid begrense vår personlige frihet. Et samfunn som stadig snur opp ned på normer og regler for å øke individers valgfrihet, vil bli stadig mer desorganisert, atomisert, isolert og ute av stand til å løse felles oppgaver og realisere felles mål.^{xviii}

Fukuyamas kritikk av overdreven individualisme er viktig på flere plan. På den ene siden kan individualisme fremme tillit, da individualismen er frigjørende, men den må ikke perverteres. Her kan vi kjenne igjen det hegelianske hos Fukuyama: Sunn individualisme er sosialt orientert – det er gjennom gjensidig anerkjennelse mennesker realiserer sin frihet og sanne individualitet.^{xix}

Er det grunnlag for å si at nordiske land er preget av den overdrevne individualismen Fukuyama kritiserer, eller er analysen mindre relevant for Norden? På grunn av ulike forfallshypoteser er det interessant å se empirisk på tillitsnivåene i de nordiske landene de siste tiårene. I sin bok *Sosial kapital i Norge* viser Dag Wollebæk og Signe Bock Seggaard at i alle nordiske land har den generaliserte tilliten (det vil si andelen som svarer at de er enige i påstanden "de fleste mennesker er til å stole på") økt siden 1980.

Under er en graf som viser utviklingen i generalisert tillit i nordiske land de siste 30 årene.

xx

Den generelle økningen i tilliten siden 1980 stemmer dårlig med venstreorientert eller konservativ forfallsretorikk. Tilliten mellom mennesker i de nordiske landene har økt ganske betydelig de siste tiårene. På dette overordnede planet, er det altså lite som tyder på at tilliten forvitrer.

Økningen i den generaliserte tilliten fanger imidlertid ikke opp alle nyanser. La oss derfor se nærmere på noen av områdene der det av og til hevdes at tilliten er under press.

Velferdsstat, ulikhet og tillit

Et viktig funn i tillitsforskningen er at man lettere utvikler tillitsrelasjoner til noen som *er lik* en selv. I den grad velferdsstaten bidrar til større likhet, kan den derfor være positiv for tillitsnivået i befolkningen. Med økonomisk utjevning blir det mindre økonomiske forskjeller, og mindre forskjeller gjør det lettere å samhandle og ha tillit til hverandre. Som med andre typer likhet, er en viss grad av økonomisk likhet ofte forbundet med høyere tillit.

Man kan hevde at en viss grad av økonomisk ulikhet i mange tilfeller kan være rettferdig, for eksempel fordi noen arbeider mer enn andre. I andre tilfeller kan ulikhet oppleves som urettferdig, og for stor ulikhet kan svekke tilliten.^{xxi} Det kan også tenkes at opplevelsen av urettferdighet og utenforskap, fordi man er arbeidsledig eller tjener relativt lite, er viktigere forklaringer på lav tillit enn ulikhet i seg selv. Man må altså skille mellom rimelig og urimelig økonomisk ulikhet. Er den økonomiske ulikheten svært høy kan den svekke tilliten. Tilliten kan ytterligere svekkes hvis ulikheten ikke er basert på forståelige faktorer som innsats, men heller er basert på rent-seeking, nepotisme, korrupsjon eller urettferdig konkurranse.

Undersøkelser viser at manglende tilknytning til arbeidsmarkedet har negativ effekt på tillit.^{xxii} I figuren over den generelle tilliten i de nordiske landene ser vi også at det har vært nedgang eller lavere vekst i tilliten i tider med økt ledighet.

Velferdsstaten har nok også bidratt til at tilliten til staten og myndighetene er høy i Norden. Gjennom velferdsstatens ordninger opplever man direkte nytte av statens virke – ikke bare mindre håndfaste goder som ytringsfrihet, rettsvern osv.

Sikkerhetsnettet velferdsstaten skaper, kan også bidra til at det føles tryggere å ta risiko, for eksempel ved å stole på sine medmennesker. Skulle man feile, kan man likevel komme seg opp igjen. Det er for eksempel illustrerende at land med omfattende velferdsstater er mer positive til globalisering og handel enn land der velferdsordningene er mindre utviklede. Kanskje kan det komme av at man tåler den internasjonale konkurransen bedre, og er mer omstillingsdyktige, når man har et sikkerhetsnett i bunnen.

Den lave tilliten som oppstod i de tidligere Sovjetsstatene viser samtidig at for stor grad av økonomisk likhet kan svekke andre faktorer som er viktige for høy tillit. Gode institusjoner, rettferdig konkurranse, grunnleggende sivile og politiske friheter – kort sagt det liberale demokratiet – er avgjørende for tillit.

Hvis man skal drøfte hvordan velferdsstaten påvirker tillit, er det interessant at undersøkelser fra Sverige viser at det er mennesker i de laveste innteksgruppene, og som gjerne bor i områder med lav sosial status og med mer velstående områder rundt, som har minst tillit. Dette funnet kan tyde på at opplevelsen av å bli urettferdig behandlet er en sentral faktor, snarere enn ulikhet i seg selv, da tilliten varierer lite mellom dem med middels og høy inntekt. Det er når man kommer på det laveste inntektsnivået at tilliten synker mest.^{xxiii}

Utformingen av velferdsstaten er viktig både for tilliten til velferdsstaten, og for at velferdsordningene skal bidra til tillit, slik det skisseres over. Til tross for at tillit og kontroll ikke kategorisk er motstridende begreper, kan en for omfattende politisk kontroll med velferdsproduksjonen undergrave det som vedlikeholder og bygger opp under tilliten i et samfunn. Politisk styrt velferdsproduksjon kjennetegnes av at den er "sikker" og under kontroll. Den sikrer en form for likhet og profesjonalitet. Sivilt produsert velferd kan være av mer tilfeldig karakter og er i større grad basert på en form for tillit hvor man setter grenser for politikkenes virkeområde: Man har fra politisk hold tillit til at det sivile samfunn eller markedet kan levere velferdstjenester på et tilfredsstillende nivå. Den sivilt produserte velferden har den grunnleggende egenskap at den ansvarliggjør individet og styrker moralske bånd mellom mennesker. Den sivile velferd ivaretar og opprettholder de nære fellesskapene og tilliten som dannes her. Samtidig: Det er få holdepunkter for å hevde at tillitsdannende felleskap, forstått som aktiv deltagelse i frivillige organisasjoner, er noe som fortrenses av en omfattende norsk velferdsstat.^{xxiv} Likevel er det slik at sivilt engasjement i organisasjoner ivaretar og holder liv i de høye tillitsnivåene. Per Selle og Dag Wollebæk kritiserer en for sterk vektlegging av rettsstaten og velferdsstaten som avgjørende for tillitsnivået i et samfunn:

Et sterkt organisert sivilsamfunn har en indirekte effekt på tillitsnivået. Uten et sterkt sivilsamfunn (input) vil offentlige institusjoner ha store problemer med å levere legitimitet og effektivitet over tid (output)^{xxv}

Det poengteres ofte at velferdsstaten er basert på tillit. Små lønnsforskjeller, etnisk homogen befolkning og en sikker velferdsstat blir fremhevet som viktige elementer for den høye graden av tillit. Staten kan vise innbyggerne en relativt høy grad av tillit fordi folk flest føler en lojalitet til staten. Nasjonalstaten står sterkt og folk flest forstår at velferdsstaten er et spleiselag som forplikter. Den høye graden av overskridende og generalisert tillit muliggjør rause velferdsordninger med relativt få kontrollmekanismer. I USA har en slik overskridende generalisert tillit som grunnlag for omfattende, universelle og statlige velferdsordninger stått svakere blant annet på grunn av delstatssystemet og en etnisk og kulturelt heterogen befolkning som har hindret koordinering omkring kollektive velferdskrav, og generell skepsis til statlig overstyring.^{xxvi}

Den lojaliteten som innbyggerne i Norge har til staten, er helt avgjørende for vårt velferdssystem. Det pågår, og har pågått en del år, en debatt om hvorvidt denne lojaliteten til staten og velferdssystemet er truet.

Et vesentlig element for å ivareta innbyggernes tillit og lojalitet til staten er at tilliten *mellom* innbyggerne er på et tilfredsstillende nivå. En enkeltpersons lojalitet til staten kan svekkes hvis han

eller hun ikke har tillit til at medborgerne viser den samme lojaliteten. Motsatt kan mennesker miste tillit til medborgere hvis de mister tilliten til statlige institusjoner.^{xxvii}

Det kan være nødvendig at staten på visse områder strammer inn velferdsytelsene og øker graden av kontroll for å gjenoppbygge og ivareta den tilliten velferdssystemet er bygget på. Et strengere velferdssystem vil ikke automatisk føre til at folk føler seg mistenkeliggjort. Det kan også skape økt oppslutning om velferdsstaten. De som er med på å finansiere den, kan i sterkere grad oppleve at det ikke er for lett å sluntre unna. Hvis utgiftene ikke er bærekraftige, incentivstrukturene er dårlige og kontrollen svak, vil den fremtidige stabiliteten være truet. Det kan skape mistillit til staten og mellom borgerne.

Det er ingen tvil om at statlige velferdsordninger ikke kan være bygget på en altomfattende kontroll med dem som på en eller annen måte mottar velferdsgoder. Det er likevel farlig å gå i den fellen, som enkelte gjør, at kontroll og tillit blir definert som to grunnleggende motsetninger. Snarere kan en viss bruk av kontrollmekanismer være en forutsetning for at velferdsstaten skal ha en bred og allmenn tillit i befolkningen.

Nordiske land er åpne liberale demokratier med solide politiske og rettslige institusjoner. At velferdsstaten også er av stor betydning for tilliten skal ikke være usagt, men tilliten som grunnlag for velferdsstaten – at tilliten kom *forut* for velferdsstaten, er vel så viktig og på mange måter mer grunnleggende. Dette har vært sentrale poenger for blant annet Christian Bjørnskov fra Universitetet i Aarhus og Andreas Bergh ved Universitetet i Lund. De har gjennom sin forskning antydnet at tilliten i skandinaviske land var høy lenge før den moderne velferdsstaten ble skapt, og at stabilt styre, fravær av borgerkrig og relativt tidlig utvikling av rettsstaten og lignende institusjoner har hatt stor betydning for de høye tillitsnivåene. De argumenterer også for at det kalde klimaet i Norden har vært viktig: Knapphet på ressurser som følge av et kaldt klima har skapt behov for samarbeid og tillit. Tillit og samarbeid har fungert som strategi for å klare seg i et hardt klima. En av begrunnelsene for at man kan hevde at tillitsnivåene var høye i nordiske land lenge før velferdsstaten, er at etterkommere av skandinaviske utvandrere til Amerika har høye tillitsnivåer.^{xxviii} Bjørnskov og Bergh stiller spørsmål ved ideen om at universelle og omfattende velferdsstater er det som skaper høy tillit og argumenterer for at det kan være motsatt:

We argue instead that trust is high in universal welfare states, not because welfare state universality creates trust, but because trusting populations are more likely to create and sustain large, universal welfare states.^{xxix}

Bjørnskov og Berghs argumentasjon trenger ikke forstås som et argument mot omfattende og universell velferdsstat, men snevrer inn velferdsstatens virkninger og "eksportverdi." Det er mange underliggende kulturelle betingelser som må være til stede før velferdsstaten. Velferdsstater kan ikke bare bygges ovenfra gjennom politiske og administrative vedtak. I tillegg modererer argumentasjonen de mest optimistiske ideene om velferdsstatens positive effekter på tilliten.

Ut fra grafene over, kan det se ut som økonomiske omveltninger mot slutten av 1980-tallet og påfølgende innstramminger og reformer henger sammen med nedgang i tillit. Omlegging av velferdsordninger og en finans- og pengepolitikk som blant annet førte til tidvis svært høye renter og høy ledighet, hadde en dempende effekt på tilliten. Men dette tilsier ikke at reformene var negative for tilliten på lengre sikt, eller at det var reformene som ga lavere tillit. Det kan ha vært dårligere økonomiske tider som ga både redusert tillit og behov for reformer. Reformene kan nok ha negativ effekt på kort sikt, men som vi ser av figuren, har tilliten steget i Sverige og Finland etter reformene i velferdsstaten på 1990-tallet.

Det har vært svært få omkamper om de reformene som har blitt gjennomført. Det kan også ha hatt en positiv virkning på tillitsnivåene. Det er interessant at flere liberaliseringer har gått sammen med en økning i tillitsnivåene i Norden siden 1980. Disse ulike liberaliseringene inneholder alt fra økt individualisme, noe større ulikhet i kulturell og økonomisk forstand, økt konkurranse og mer marked, mindre stat.

Utdanning og velstandens betydning for tillit

De høye tillitsnivåene i de nordiske landene må også sees i sammenheng med generelt høyt velstandsnivå og høyt utdanningsnivå. Protestantisme, vektlegging av individuelt ansvar og lav analfabetisme kan historisk ha bidratt til både velstand og høyt utdanningsnivå. At det er en sammenheng mellom tillit og utdanning er veletablert empirisk.^{xxx}

Som vi så i grafene over, har den generaliserte tilliten over lang tid vært på et høyere nivå i de nordiske landene enn i resten av Europa. I tillegg har den økt mer i Norden enn i Europa for øvrig. Hva dette skyldes er sammensatt, men hvis en ser på utdanning som en faktor som påvirker tillit positivt, kommer Norden meget godt ut.

Utdanningsnivå og generalisert tillit i Europa, 1999 og 2009.^{xxxI}

	Grunnskole	Videre- gående opplæring	Høyere utdanning	Vektet snitt	Faktisk snitt	N
Norge						
1999	46	65	84	65	65	1113
2009	61	74	86	74	75	1069
Endring	15	9	2	9	10	
Norden						
1999	49	57	77	61	58	3940
2009	53	64	79	65	68	4555
Endring	4	7	2	4	10	
V-Europa						
1999	25	36	50	37	34	11626
2009	30	36	54	40	38	12249
Endring	5	0	4	3	4	
S-Europa						
1999	21	28	38	29	27	6024
2009	19	29	41	30	25	7249
Endring	-2	1	3	1	-2	
Ø-Europa						
1999	16	22	29	22	22	15645
2009	20	24	31	25	25	14222
Endring	4	2	2	3	3	

Tabellen summerer tillitsnivået i 1999 og 2009 i to mål. Den viser den reelle andelen på de to tidspunktene som sier folk flest er til å stole på, samt et vektet snitt der størrelsen på utdanningskategoriene holdes konstant. Det vektete snittet uttrykker dermed hvordan tillitsnivået ville vært dersom utdanningsnivået hadde vært konstant. N er antall personer som er spurt.^{xxxii}

Tabellen viser at utdanningsnivået har noe si for generalisert tillit i alle europeiske land. Forskjellene mellom Norge, Norden, Vest-, Sør- og Øst-Europa er stor, men i alle tilfeller øker den generaliserte

tilliten når utdanningen øker. For eksempel er det bare 61 prosent av de som bare har grunnskole, som har generalisert tillit (Norge i 2009), mot 86 prosent av dem med høyere utdanning.

Gjennomsnittlig utdanningslengde har økt mest i de nordiske landene det siste tiåret. Dataene som blir brukt i *Human Development Report* viser at skolegangen i Norden i gjennomsnitt har økt med ett år fra 2000 til 2009. I landene i Vest-Europa som er med i disse analysene, økte utdanningslengden med 0,6 år, i Sør-Europa med 0,8 år og i Øst-Europa med 0,5 år.^{xxxiii} Hvorfor tillitsnivåene er høyere og har økt noe mer i de nordiske landene de siste tyve årene er selvsagt sammensatt, men utdanningslengde har betydning for tilliten, og den har økt mest i Norden.

Tillit er noe som øker med alderen, særlig når aldringen kombineres med utdanning og man lever i et høytillitssamfunn. Utdanningen fører til at ungdom sosialiseres inn i tillitssamfunnet.^{xxxiv} I land hvor staten oppfattes som nøytral og ukorrupt, og man har høy grad av mulighet for sosial mobilitet, øker sannsynligheten for at de med lav inntekt og utdanning har høy tillit.^{xxxv}

Tillit og markedsøkonomi

The rule of law is critical for economic development; without clear property rights and contract enforcement, it is difficult for business to break out of small circles of trust.^{xxxvi}

Sitatet over er hentet fra Francis Fukuyamas siste bok, *Political order and Political Decay*, og viser et sentralt poeng om tillit og handel. Jo mer omfattende globaliseringen, handelen og arbeidsdelingen er, jo viktigere er jussen og håndhevelsen av eiendomsretten. Rettsstatens betydning for tilliten blir tydeliggjort, samtidig som Fukuyama fastholder at "sivilsamfunnet", "samfunnet" eller "kulturen" mellom alle de adskilte og individene og den formelle rettsstaten, er av avgjørende betydning. Detaljert juss og rettsliggjøring av økonomisk samhandling har høye kostnader.

At generell tillit gjør markedstransaksjoner enklere er lett å forestille seg. Man tar færre forholdsregler og inngår lettere kontrakter. Det er ikke all økonomisk samhandling som er mulig å kontraktsfeste, og det kan være hensiktsmessig å la deler av samhandlingen være tillitsbasert.

Tillit kan altså gjøre økonomisk samhandling lettere og bidra til økonomisk effektivitet, og en fri økonomi og handel kan fremme tillit. I det første tilfellet er tillit noe som kommer forut for økonomiske transaksjoner. Tilliten fungerer som et smøremiddel som fremmer og bidrar til bedre transaksjoner. Et samfunn med høye tillitsverdier forenkler altså økonomiske transaksjoner og samarbeid. Tilliten utgjør en form for sosial kapital som gir bedrifter og næringsliv et konkurransefortrinn. Man kan samarbeide og blir derigjennom mer konkurransedyktig. Høy

overskridende og generalisert tillit kan føre til at for eksempel samarbeid mellom arbeidsgiver og arbeidstaker på den enkelte arbeidsplass er enklere.

Samtidig er det sannsynlig at en fri økonomi med konkurranse fremmer tillit. Med fri økonomi menes ikke en fullstendig reguleringsfri økonomi. Som vi har vært inne på, vil en sterk stat med velfungerende institusjoner, som kan sørge for rettferdig konkurranse, være en forutsetning.

Fri markedsøkonomi kan også fremme tillit, fordi prisene som oppstår, oppfattes som rimeligere enn de som oppstår i et monopol eller med prisregulering. Den som selger en vare, er utsatt for samme behandling fra myndighetenes side som sine konkurrenter. Kundens tillit til selger kan potensielt øke gjennom den konkurransen selger er utsatt for. Blir kunden lurt, vil han ikke benytte samme selger neste gang. Men skal en slik tillit utvikles i en markedsøkonomi, må statens tilsyn med markedet også fungere.

Forfølgelsen av egeninteresse fører også til en arbeidsdeling og spesialisering som gjør en mer avhengig av andre, da man ikke produserer alt man trenger for å overleve på egenhånd. Forfølgelsen av egeninteressen er sosial, fordi den fører til mer gjensidig avhengighet, anerkjennelse og tillit. Bakeren har tillit til at bryggeren og slakteren leverer det ølet og kjøttet som trengs, fordi det er i deres egen interesse.

De markedsvennlige liberaliseringene i Norge og de nordiske landene har ikke svekket tillitsnivåene. Hadde liberaliseringene ført til reduserte tillitsnivåer, er det tenkelig at det kunne gitt politiske utslag i form av krav om å reversere reformer. Også venstresiden i politikken – og i alle fall sosialdemokratiske partier – har i stor grad har sluttet opp om liberaliseringen, ja tidvis også stått i spissen for den.

Innvandring, integrering og tillit

De siste tiårene har innvandringen til Europa og det mer mangfoldige samfunnets påvirkning på tillit vært grunnlaget for mye forskning som har gitt ulike resultater. Ann-Helén Bay, forsker og direktør ved Institutt for samfunnsforskning, (med flere) viser i en artikkel fra 2007 at verken skatteviljen, oppslutningen om omfattende velferdsordninger eller tilliten har blitt nevneverdig påvirket av innvandring. I artikkelen nevnes det at innvendinger mot de positive resultatene kan være at innvandringen ikke har pågått lenge nok og derfor ikke har gitt utslag ennå.^{xxxvii}

Det finnes faktorer som inndelingen i "partikulær" og "generalisert" tillit ikke nødvendigvis fanger opp. I sitt arbeid med tillit har Wollebæk med flere vist at lokale variasjoner kan være avgjørende for tilliten. Tilliten kan være høy på generalisert og partikulært nivå, samtidig som tilliten til omgivelsene kan være lavere. Man har altså gjerne høy tillit til familien sin, eller arbeidsplassen (som kanskje ligger bare noen kilometer unna) og man har høy tillit til institusjoner og folk generelt. Men den lokale tilliten kan være lav fordi innslaget av flerkultur – gjerne kombinert med ledighet – er høyt, samhandling i borettslag, foreninger og skole- eller fritidsaktiviteter er svake, osv. ^{xxxviii}

Lokal tillit skiller seg fra de andre formene for tillit både praktisk og teoretisk. Man kan gjerne ha mye av de to andre typene tillit uten at lokal tillit er høy. Eksempler på dette kan være at et individ har høy generell tillit til folk flest og til familiemedlemmer, men lokalt – der man bor – har man lavere tillit. Hva som er årsakene til at lokal tillit kan skille seg ut, er interessant. Faktorer som ofte, men ikke nødvendigvis, korrelerer positivt med lokal tillit, er:

- Lavt innbyggertall
- Folk hilser på hverandre i lokalmiljøet
- Folk bor i blandet bebyggelse (blokker og villaer)
- Økonomisk likhet
- Kulturell og etnisk likhet
- Stor grad av følelse av opplevd trygghet og fellesskap
- Stor grad av ansvarfølelse for lokalmiljøet
- Tror i liten grad at naboene/menneskene i lokalmiljøet snylter på velferdsordninger ^{xxxix}

Innvandringen til de nordiske landene de siste tiårene har vært høy, samtidig som den generaliserte tilliten har økt. Samtidig kan den nevnte lokale eller stedsbundne tilliten påvirkes negativt av innvandring.

At det flerkulturelle samfunn kan ha negativ effekt på tillit vises også på lokalt nivå i nordiske land. Teoretisk kan dette forklares med at mangfold og etnisk ulikhet gir lavere gjennomsnittlig tillit, fordi innvandrere kommer fra lavtillitssamfunn og bringer med seg lave tillitsnivåer. Videre kan normene, sosial adferd og kultur være forskjellige, slik at man ikke utvikler kontaktpunkter hvor tillit kan bekreftes eller avkreftes.

Det kan tenkes at innvandringen og mangel på integrering kan ha et slags metningspunkt med tanke på tillit. En viss andel dårlig integrerte innvandrere tåler et samfunn, men blir andelen for høy, kan

særlig den lokale tilliten svekkes. Kombineres økt flerkultur med økonomisk stagnasjon og økonomisk ulikhet som oppfattes som urettferdig, kan den lokale tilliten være ekstra utsatt.^{xi}

Den generelle tilliten i Sverige har ikke minsket til tross for svært høy innvandring, men samtidig forventer svensker generelt at innvandrere må integreres om de skal bli akseptert.^{xii} Lignende kan man se i Danmark: Tilliten på nasjonalt nivå er høy, men den lokale tilliten er lavere der etnisk mangfold er mer fremtredende.^{xiii}

Velferdsstaten kan, særlig gjennom universelle ordninger, bidra til å opprettholde de høye tillitsnivåene og styrke tanken om at vi tilhører et solidarisk fellesskap.^{xiii} Det kan tenkes at tendenser til et samfunn hvor majoriteten lykkes og er innenfor arbeidsmarkedet, tjener relativt godt og har høy privat velferd, samtidig som en stor minoritet står utenfor arbeidsmarkedet og i høy grad er avhengig av offentlige overføringer, kan svekke den overskridende og generaliserte tilliten. Det er mulig at denne effekten vil forsterkes, hvis de som er utenfor, i tillegg har innvandrerbakgrunn.^{xiv}

Wollebæk med flere skriver:

Den gryende insikten om hur viktig frågan om tillit och mångfald är för Europa har dock på senare år lett till ny forskning (...). I tidigare studier finns ett visst mönster: studier som laborerar med olika mått för tillit till människor i ens närhet, framför allt grannar, verkar komma fram till slutsatsen att mångfald har negativa konsekvenser medan studier som använder mått på generell tillit i stället finner få eller inga negativa konsekvenser av mångfald.^{xiv}

Dette viser at nærmiljøets sammensetning har stor betydning for lokal tillit. Forskingen kan dermed sies å ha stor relevans for hvordan man utformer politikken og reglene for bosetting av innvandrere. Det at tilliten varierer så sterkt lokalt, viser at en politikk som motvirker segregering og bidrar til spredt bosetting kan være viktig. Undersøkelser viser også at lokal tillit er sterkere der boligmassen er variert. Det er forhold i Oslo som tilsier at lokal tillit kan være svekket, men samtidig er bolig mønsteret av en slik art at denne effekten kanskje ikke er like sterk.^{xvi}

En stat med et splittet sivilsamfunn, der grupper for eksempel oppfatter myndighetene som partiske, vil mangle generalisert tillit. Dette viser hvor viktig et integrert – og dermed sterkt – sivilsamfunn er for en sterk stat. Et integrert sivilsamfunn utelukker ikke det flerkulturelle samfunn, men det flerkulturelle samfunn kan by på utfordringer, hvis tilliten til og oppslutningen om staten svekkes.

Det er ved en rettsstatlig orden vi sikrer likhet for loven og alles rett til autonomi. Og det er nettopp denne retten til autonomi som gjør det mulig for mennesker å opprettholde og videreføre sin kulturelle (gruppe)identitet.

Jürgen Habermas er inne på det samme når han skiller mellom rettslig og reell likhet. Det er liten tvil om at grupper i samfunnet har blitt (og blir) diskriminert på ulike uformelle nivåer, men Habermas mener at dette ikke må brukes til å legitimere «normaliserende inngrep av en slik art at de som presumtvt skulle nyte godt av dette, igjen får innskrenket sitt spillerom for autonom livsutfoldelse.»^{xlvii} Slike «normaliserende inngrep» eller innføring av sær- eller grupperettigheter for å utjevne historiske eller samtidige forskjeller, kan fort bli en kamp om anerkjennelse som svekker tilliten mellom ulike grupper i et land.

Vi kan gjerne ha et flerkulturelt sivilsamfunn med store variasjoner, så lenge alle oppfatter statens lover som de øverste. Men et integrert sivilsamfunn handler ikke bare om at minoriteter må integreres i majoriteten. Minoritetsvern er også en del av rettsstaten og er viktig for tillit mellom ulike grupper. Som nevnt er ikke bare rettslig integrering, som at man anerkjenner lovens autoritet, viktig. Man kan også hevde at integrering i arbeidsmarkedet og i sivilsamfunnet som helhet er avgjørende. I tillegg er konkrete og lokale forhold avgjørende for lokal tillit. Slik sett kan det se ut som spredt bosetningsmønster og lav grad av segregering er viktig for lokal tillit.

Avslutning

Tillit er, slik vi har sett, et sammensatt begrep. I dette notatet har vi drøftet noe av det som er sentralt for å bevare en høy generalisert tillit i Norge. Det er denne formen for tillit som kanskje er av størst samfunnsmessig og politisk betydning, og som også må holdes på et høyt nivå hvis vi skal kunne leve i et åpent liberalt samfunn. Skal man takle større grad av kulturell ulikhet og bevare relativt lav økonomisk ulikhet samtidig som den høye tilliten bevares, er det liten tvil om at rettsstaten er sentral. Samtidig er solide offentlige institusjoner, høyt utdanningsnivå, velstand og et vitalt sivilsamfunn viktig. Offentlig sektor må være effektiv, og statlige institusjoner må danne grunnlag for en trygghet som igjen skaper tillit mellom mennesker. Velferdsstaten er viktig for folks trygghet og derigjennom tillit. Samtidig må velferdsstaten gi gode incentiver for inkludering i arbeidsmarkedet og hindre at for mange lever av trygd, hvis den skal *ha* tillit, og derigjennom *fremme* tillit mellom mennesker.

FORFATTER:

Notatet er skrevet av Lars Gauden-Kolbeinstveit, rådgiver i Civita.

Takk til Helge Skirbekk og Dag Wollebæk for nyttige litteraturtips i forbindelse med arbeidet med notatet. Konklusjoner som er trukket, og eventuelle feil og mangler som måtte forekomme, står for forfatterens regning. Skulle feil eller mangler oppdages, ville vi sette stor pris på tilbakemelding, slik at vi kan rette opp og justere.

Noter

ⁱ Dag Wollebæk og Signe Bock Seggaard "Sosial kapital – hva er det og hvor kommer det fra?" i *Sosial kapital i Norge*, Dag Wollebæk og Signe Bock Seggaard (red.), Cappelen Damm akademisk, Oslo 2011

ⁱⁱ Ibid., s. 31- 32

ⁱⁱⁱ Ibid., s. 32

^{iv} Dag Wollebæk med flere: *Tillit i Norge etter 22. juli* i "Tillit i Norge" Harald Grimen og Helge Skirbekk (red.), Res Publica, Oslo 2012 s 44.

^v *Innbyggerundersøkelsen 2015. Hva mener innbyggerne?* Difi-rapport 2015:5, s 36.

http://www.difi.no/sites/difino/files/difi-rapport_2015_5_innbyggerundersokelsen_2015_hva_mener_innbyggerne.pdf.

Skalaen må ikke forveksles som prosenter, men deles inn slik: 0–50 poeng: dårlig til nøytralt inntrykk • 51–70 poeng: delvis godt inntrykk • 71–80 poeng: godt inntrykk • 81–100 poeng: svært godt inntrykk.

^{vi} Ibid. s.7.

^{vii} *Innbyggerundersøkelsen*, Difi 2015:5, s 3.

^{viii} Niklas Luhmann: *Tillid – en mekanisme til reduktion af social kompleksitet*, dansk utgave, Hans Reitzels forlag, København, 1999 s. 147.

^{ix} Harald Grimen, *Hva er tillit*, Universitetsforlaget, Oslo 2009 s. 22.

^x Lars Trägårdh, Susanne Wallman, Dag Wollebæk, Lars Svedberg: *Den svala svenska tilliten*, SNS Forlag, Stockholm 2013 s. 128.

^{xi} Francis Fukuyama, *Political Order and Political Decay*, Profile Books, London 2014.

^{xii} *Sosial kapital i Norge* s. 61.

^{xiii} Ibid., s. 33.

^{xiv} Ibid., s. 33.

^{xv} Håkon Lorentzen og Line Dugstad, *Den norske dugnaden*, Høyskoleforlaget, Oslo 2011 s. 10.

^{xvi} Robert D. Putnam: *Bowling alone - The collapse and Revival of American Community*, Simon & Schuster paperbacks, New York 2000.

^{xvii} Steven Pinker: *The Better Angels of Our Nature: Why Violence Has Declined*, Penguin Books, USA 2011.

^{xviii} Francis Fukuyama: *The Great Disruption: Human Nature and the Reconstitution of Social Order*, Profile Books, London 1999. Utdrag overs av Lars Holm Hansen i T. R. Isaksen og H. Syse (red.) *Konservatisme*, Universitetsforlaget/Civita, Oslo 2011.

^{xix} G.W.F. Hegel: *Rettsfilosofien*, overs. Dag Johnsen, Vidarforlaget, Oslo 2006.

^{xix} *Sosial kapital i Norge*, s 61.

^{xxi} Den svala svenska tilliten, 129.

^{xxii} Ibid. 142.

^{xxiii} Den svala svenska tilliten, 150.

- ^{xxiv} For en utdypning av dette poenget se "Ideer om det sivile samfunn" Civita-notat nr 14. 2013
<http://www.civita.no/publikasjon/nr-14-2013-ideer-om-det-sivile-samfunn>
- ^{xxv} Per Selle og Dag Wollebæk, *Sivilsamfunn og tillit i "Tillit i Norge"* Harald Grimen og Helge Skirbekk (red.), Res Publica, Oslo 2012 s. 175-197. (192)
- ^{xxvi} Alberto Alesina, Edward Gleaser and Bruce Sacerdote: *Why Doesn't the United States Have a European-Style Welfare State?* Brookings Papers on Economic Activity, 2:2001
http://scholar.harvard.edu/files/alesina/files/423_0332-alesina11.pdf
- ^{xxvii} *Hva er tillit*, s. 110.
- ^{xxviii} Christian Bjørnskov og Anders Bergh: *Historical Trust Levels Predict the Current Size of the Welfare State*, Kyklos, Volume 64, februar 2011.
- ^{xxix} *Ibid.*
- ^{xxx} Dag Wollebæk og Signe Bock Seggaard "Sosial kapital – hva er det og hvor kommer det fra?" i "Sosial kapital i Norge", Dag Wollebæk og Signe Bock Seggaard (red.), Cappelen Damm akademisk s 65.
- ^{xxxi} *Ibid.* s 66. (noen av tallene for Norden avviker fra boken, da boken inneholder feil. Riktige tall i dette notat.)
- ^{xxxii} *Ibid.* s 67.
- ^{xxxiii} *Ibid.* s 66.
- ^{xxxiv} *Ibid.* s 68.
- ^{xxxv} Bo Rothstein og Eric M. Uslaner, *All for All. Equality, Corruption, and Social Trust*. World Politics, 58 (1), 41-72.
- ^{xxxvi} Francis Fukuyama, *Political Order and Political Decay*, Profile Books, London 2014, 37.
- ^{xxxvii} Svekker innvandring oppslutning om velferdsstaten?, Ann-Helén Bay, Tale Hellevik og Ottar Hellevik, Tidsskrift for samfunnsforskning 3 2007.
http://www.idunn.no/tfs/2007/03/svekker_innvandring_oppslutningen_om_velferdsstaten
- ^{xxxviii} *Den svala svenska tilliten* s. 22..
- ^{xxxix} *Ibid.*
- ^{xl} *Ibid.*, 96.
- ^{xli} Mella, Orlando, Irving Palm och Kristina Bromark: *Mångfaldsbarometern* Sociologiska institutionen, Uppsala universitet, 2011.
- ^{xlii} *Den svala svenska tilliten*, s. 156.
- ^{xliii} Blant annet argumenterer Aksel Braanen Sterri for slike ideer i *Tilbake til politikken – Hvordan Arbeiderpartiet igjen skal bli folkets parti*, Kagge forlag, Oslo 2014 s. 95.
- ^{xliv} *Den svala svenska tilliten*, s. 108-109. Undersøkelser fra Danmark viser at hvis man spesifikt måler lokal tillit, så er den lav, samtidig som generell tillit ikke er nevneverdig svekket. Forskerne Peter Thisted Dinesen og Kim Mannemar Sønderskov har undersøkt i artikkelen "Ethnic Diversity and Social Trust: The Role of Exposure in the Micro-Context" sammenhengen mellom tillit og mangfold. I danske boområder med stort etnisk mangfold er det en sterk nedgang i tilliten, hvis man måler innenfor en radius på 80 meter. Når de øker radiusen til 2500 meter, forsvinner effekten.^{xliv} Peter Thisted Dinesen og Kim Mannemar Sønderskov: *Ethnic Diversity and Social Trust: The Role of Exposure in the Micro-Context*, American Sociological Review,
http://pure.au.dk/portal/files/84442352/Dinesen_S_underskov_Ethnic_Diversity_and_Social_Trust_Forthcoming_ASR.pdf
- ^{xlv} *Den svala svenska tilliten*, s. 146.
- ^{xlvi} Marius Doksheim: *Innvandring og eiendom*, Civita-notat nr 5 2010.
<http://www.civita.no/publikasjon/innvandring-og-eiendom-1247>
- ^{xlvii} Jurgen Habermas: *Kampen for anerkjennelse i den demokratiske rettsstat* i *Kraften i de bedre argumenter*, Overs av Are Eriksen, Ad Notam Gyldendal, Oslo 1999, s 270.